

Nemed i Dénes

NEMZETKÖZI SZEMINÁRIUM AZ IDEOLÓGIAKUTATÁS PROBLÉMÁIRÓL

1982. február 19. és 21. között rendezték a nyugat-berlini Szabad Egyetemen az egyik ottani filozófiaprofesszor, W. F. Haug kezdeményezésére ezt a szemináriumot. A szeminárium előzményeihez tartozik, hogy W. F. Haug évekkal ezelőtt megszervezte munkatársaival a Projekt Ideologietheorie (PIT; kb. ideológiaelméleti kutatási terv) csoportot, amely egy marxista ideológiaelmélet kidolgozását tűzte ki célul, és ennek az elméletnek a szellemében empirikus ideológiaelemzéseket végzett, illetve kíván végezni. A PIT az Argument című folyóirathoz kötődik (ennek kiadója, szerkesztője Haug), s e folyóirat célja: a különböző marxista megközelítések közti párbeszéd kialakítása, a (lassan már egy évtizede hadakozó újbalos csoportok tagjai, voltak egyezkedésre hajlók és voltak hevesen vitakozók; s végül ott volt négy magyarországi kutató.

Sajnos, a marxizmus történetében kialakult hagyomány a kölcsönös kiátkozásra való hajlam, ez jellemzi a mai marxizmuson belüli vitát is, mint azt Thomas Metscher (brémai professzor, a DKP tagja) megjegyezte, aki ezért az eltérő véleményekkel szembeni akív toleranciát sürgette. A kiátkozásra való hajlam helyett már csak azért is üdvös lenne a nagyobb tolerancia, mert az ideológia-fogalom használata a marxizmuson belül annyi variációt mutat, „hogyan csaknem babiloni méretű nyelvi zavarról kell beszélni“ (Metscher). A szemináriumon végül is a különböző felfogások szembesítése történt meg, több aligha várható az ilyenfajta rendezvényektől.

A szemináriumról hazajövén közvetlen emlékként a viták kuszasága, áttekinthetelisége, érzelmi fűtöttsége maradt meg. A hazahozott anyagot rendezve és átolvasva sok minden letisztult; a továbbiakban nemcsak az elhangzott előadásokat veszem tekintetben, hanem a kiosztott, de valami okból el nem mondott hozzászólásokat is; ezek is a konferencia tényei.

Az ideológiaelméleti kérdésekben elég világosan kirajzolódott három koncepció. Ezek a koncepciók két fő tengely mentén rendeződtek el. Az első tengely a „kifejezés-újratermelés“ tengely. Lényegében arról van szó, hogy úgy kell-e az ideológiákat felfogni, mint osztálytudatokat, amelyek tehát már „elöttük“ meglevő osztályokhoz, érdekekhez kapcsolódnak, amelyek tehát „kifejezései“ (vagy a bírálók szerint: epifenoménei) a társadalom alapvető folyamatainak, vagy pedig úgy, mint a társadalom termelésében és újratermelésében primer szerepet játszó tényezőket (ennek megfelelően az osztályok, az állam maguk is — többek közt — ideológiai folyamatok eredményei). A második tengely (ez a elsőhöz képest alárendelt szerepet játszott) a „történeti-össztörténeti“ volt: egyik oldalon álltak, akik az ideológiáikat lényegében össztörténeti, tehát fel nem számolható

mozzanatok látták a társadalomban, a másik oldalon azok, akik az ideológiáinak a jövő kommunista társadalmában való eltűnésével számoltak.

Az első koncepciót képviselte a német résztvevők többsége. Az ideológia szerintük „a társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó, az osztályérdekek érvényesítésére irányuló tudat” (Metscher). Kulcsszerepet játszik itt az érdekkategória: az érdekeket mint objektíve adottakat fogják fel, amelyek az ugyancsak objektíve, a termelési viszonyok által meghatározott osztálystruktúrából következnek. Ezek az objektív, tehát az ideológiától függetlenül, az „előtt” meghatározott érdekviszonyok szabályozzák az ideológiák alakulását. „Minden szellemi termelés szükségképpen *meghatározott* társadalmi érdekek kontextusából indul ki, és genetikusan ezek alakítják” (A. Neusüss—D. Krause). Az ideológiák tehát a szellemi közegeben leképezik az anyagi, társadalmi viszonyokat, amennyiben a különös érdekeket általánosként ábrázolják, és igényt támasztanak a társadalmi totalitás ennek megfelelő alakítására (Neusüss—Krause). Ennek a koncepciónak a képviselői hagyományosan felépítményként jellemzik az ideológiát. Ennek megfelelően egyáltalán nem érezték problematikusnak, hogy az ideológiát tudatnak tekintik, eszmerendszernek, hiszen a „kifejezés” viszony, amiben az ideológiai az osztályokkal és ezek objektíve meghatározott érdekeivel áll plauzibilissé teszi, hogy itt az anyagi folyamatokkal szemben azok szellemi, tudati visszfényéről van szó.

A második koncepció éppen ezt a megközelítést tartotta problematikusnak. Az Althusser-iskola egykori tagjairól van itt szó. Althusser nyomán bírálták a marxizmus egyes áramlataiban fellelhető „esszencialista” logikát, amely a „társadalmi totalitást” valamilyen lényegre vezeti vissza. Ilyen „esszencialista” logika érvényesül például Ernesto Laclau szerint az alap-felépítmény megkülönböztetésben (ahol az alap lenne a lényeg, a felépítmény a jelenség, az epifenomenon). Michel Pecheux szerint megengedhetetlen az első koncepció által hangoztatott „kifejezés” viszony. Nem lehet a különböző társadalmi osztályokhoz eleve hozzárendelni a megfelelő ideológiát, mert az osztályoknak ez az ideológiáitól független tételezése (amit ez az elképzelés megkíván) maga is metafizika. Nem lehet ezek szerint objektív érdekekről sem beszélni, és az ideológiáknak az érdekekből való genetikusan levezetése is megengedhetetlen. Hogyan lehet akkor osztályok és ideológiák viszonyát elgondolni, egyáltalán mit jelent akkor az ideológia szó? Nem volt könnyű erre vonatkozóan az álláspont lényegét megfejteni. Legvilágosabban Göran Therbornnak a szemináriumon körbeadott könyvéből derül ez ki (ő maga teoretikus fejtegetésekbe a szemináriumon nem bocsátkozott): az ideológia — szélesen értelmezve — a mindennapi fogalmakat a kidolgozott doktrínákat *is* jelenti. „Ezeknek ideológiaként való tanulmányozása azt jelenti, hogy egy különleges perspektívából vesszük őket szemügyre: nem mint tudatos cselekvők, emberi szubjektumok különös világban-létének manifesztációit. Más szavakkal: egy szövegnek vagy egy kijeletésnek ideológiaként való értelmezése egyenlő azzal, hogy az emberi szubjektivitás kialakításában és átalakításában való közreműködésére összpontosítjuk figyelmünket.” (G. Therborn: *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London, 1980.) Az ideológiák ezek szerint maguk is részesei az osztályok kialakulásának (ezért nem lehet tőlük függetlenül osztályokról beszélni), az ideológia jelenti az érdekek megfogalmazásának a közegét (ezért nem lehet az objektív érdekekből levezetni). Sajátos következménye van ennek a felfogásnak az elnyomott osztály ideológiája vonatkozásában. Ezt a kérdést elsősorban M. Pecheux fejtette ki: az elnyomott osztálynak (a proletariátusnak) nincs is a burzsoá ideológiával szembeállítható saját, külön ideológiája, hiszen a burzsoázia uralma (egyebek mellett) éppen azt jelenti,

hogy újra és újra sikerül szétbontania a vele szemben önállósulásra törekvő szövegeket, beszédeket. Az első koncepció szerint az osztályérdekek az osztályok létevel adódnak, s ezek valamilyen módon ideológiailag is kifejeződnek. E második koncepció szerint az osztályok csak egymáshoz való viszonyukban léteznek, azaz az elnyomott osztály éppen elnyomottként, elnyomottsága pedig azt jelenti, hogy a burzsoá uralom, a kapitalista termelőmód a proletárideológia belső szervezetében is érvényesül. A burzsoázia és a proletáriátus tehát ideológiailag is ugyanabban a (burzsoá) világban él. Nem a tökéletes és történetileg mozdíthatatlan világ rémálma ez? Nem, mondja M. Pecheux. Ez a világ ugyan sosem tud két világra szétszakadni, két ideológiai univerzumra, de nem is tud teljesen egységessé válni: gyógyíthatatlanul megfertőzött, törekeny, gyenge. Hibák és szakadások jellemzik, ezekben próbál megtelepedni az elnyomott ideológia, amelynek az uralkodó ideológia engedményeket tesz, s egyben állandóan a töresek kiegyenlítésén dolgozik. A tőkés fejlődés két útjáról elmélkedve Pecheux arra figyelmeztetett, hogy a nyugati kapitalizmust (és ideológiáját) nem erődítményként kell felfognunk (amely stabil és egy rohammal bevehető) — ilyen csak a keleti, „porosz“ kapitalizmus volt. A nyugati kapitalizmus (az „első út“) ideológiai terének logikáját a paradoxon, az ellentmondás, a kétértelműség jellemzi. Ideológiai mozgóháborúról van szó, „amely nem a priori rögzített osztályokat, érdekeket és pozíciókat állít egymással szembe mint formális objektumokat, amelyeknek megvan a saját (osztály)logikájuk, hanem az osztályviszonyok reprodukcióját/transzformációját is magában foglalja“. Mindez azonban azon a bizonyos egy világon belüli mozgás.

Ez a második koncepció tehát az ideológiákat a társadalmi praxis egészébe helyezi bele, nem különíti el a materiális gyakorlattól. Néha mintha az egész gyakorlat ideológiai gyakorlatként jelenne meg. Így Laclau azt hangsúlyozta, hogy „a társadalmi“ nem valami adott, eleve meglévő objektum, amire vonatkozatható a cselekvés, hanem éppenséggel a cselekvés (a különbségek konstituálása) térénuma, és az egység (a „társadalom“) csak a cselekvés eredményeként jön létre (a különbségek artikulációjának eredményeként; az artikuláció a heterogén elemek közti viszonyok formája). Ez a cselekvés, a gyakorlat szerint diszkurzív jelleg: a diskurzus egy értelmi mezőn belüli különbségek rendszere, a gyakorlat így ezekben az értelmi mezőkben mozog.

A harmadik koncepció a házigazdáké, a PIT-é volt. Egyetértettek a második koncepció képviselőivel abban, hogy nem lehet az ideológiákat az azoktól lényegében függetlenül létrejött osztályokhoz kapcsolni, mert az osztályalakulás nem független az ideológiáiban végbemenő folyamatoktól. Az ideológiákat ők sem tudatokként, valaminek a kifejeződéséeként fogták fel, ők is szakítottak a hagyományos felépítmény felfogással. Ugyanakkor az ideológiáit, az ideológiai gyakorlatot a második koncepció képviselőinél szűkebben fogják fel. Ez egy terminológiai különbségben is kifejeződik: ott, ahol Therborn, Pecheux ideológiákról, Laclau diszkurzív gyakorlatról beszél, ők társadalmasodásról (társadalmasításról) beszélnek (Vergesellschaftung), — s ez náluk nemcsak az értelmi világok konstitúcióját, hanem a folyamatok feletti ellenőrzés lehetőségét jelenti. Ennek a társadalmasodásnak csak egyik sajátos formája az ideológiai, a „felülről való társadalmasodás“, az állam által végrehajtott társadalmasodás, amelyben egy osztály uralma érvényesül. Vagyis: míg Pecheux arról beszélt, hogy az ideológiának csak egy világa van (nem lehet két egymással szembenálló osztályideológiáról beszélni), addig a PIT feltételezi az alulról való, „horizontális“ társadalmasodást, amely ugyan ki van szolgáztatva az ideológiáinak, de azzal szemben bizonyos autonómiával bír. Ez a felfogás (a „felülről való társadalmasodás“ és az „uralkodó osztály ideológiája“ fogalmak közti rokonság) az első koncepcióhoz köze-

líti a PIT-et (de vitára csak az első és a harmadik koncepció közt került sor, a második és a harmadik között nem).

A vita éppen a felülről való társadalmasodás körül bontakozott ki. Az első koncepció képviselői a térbeli metaforák alkalmazását kifogásolták (elismerve, hogy ez a metafora az alap-felépítmény fogalompárban is szerepet játszott). Szerintük a „horizontális” és „vertikális” szembeállításával a PIT tagjai negatívan minősítenek mindenfajta központi irányítást, centralizációt, és valamiféle spontaneitás-elmélet megfogalmazásával kísérleteznek, a horizontális, alulról való társadalmasodásban valamiféle „természetes társadalmiságot” látnak. Pedig (az emberi történelem gerincét jelentő) kooperáció nemcsak horizontálisan történik: a cselekvésre való képesség „mindig megköveteli a közös céloknak való alárendelődést (Unterstellung), amely — minél nagyobb távlatúak, jelentősebbek és/vagy vesztélyeztetettebbek a célok —, annál inkább kényszerítő jellegű és merev...” (Ute Osterkamp). Klaus Holzkamp a hatalommal szembeni differenciálatlan ellenérzést vetette a szemükre. A PIT tagjai (elsősorban W. F. Haug) referátumukban (hiszen a bírált koncepció korábban megjelent könyvekben található) maguk is feladták a horizontális és vertikális közti éles különbségtévést - de még egyelőre nem világos, hogy elméletük milyen irányban fog elmozdulni. Aligha valószínű, hogy magukévá tennék az első koncepció „objektív érdekek” felfogását (ti. ez utóbbiak szerint az objektív érdekek garantálják, hogy adott esetben — ha a hatalom a proletariátus érdekeit képviseli — nem kerülhet sor a hatalom elfajulására).

A horizontális társadalmasodás jelentőségének a kiemelése összefügg a PIT-koncepciónak, az általam jelzett második dimenzióban elfoglalt álláspontjával. Ők ugyanis nem tekintik az ideológiát ösztörténelmi jelenségnek, és az őskorban is, a kommunista jövőben is egy ideológia nélküli társadalmat látnak. Ez a klasszikus marxista felfogás szembeállítja őket az első és a második koncepció híveivel is. Az első koncepció — már csak azért is, mert a centrális irányítást egyre erősödő szükségserűségnek tartja — általában az ideológiák örökletével számol (e tekintetben Th. Metscher kivételnek látszik). Az ideológia ösztörténelmi funkciója itt az alapszintű objektív érdekek és a politikai felépítmény közti közvetítés lenne. A második koncepció szerint a társadalmi folyamat alapmozzanata az ideológiai. Ha Therborn fentebb idézett meghatározásához tartjuk magunkat, valóban nem képzelhetünk el ideológia nélküli társadalmakat, Laclau szerint pedig éppen a gyakorlat konstitutív eleme a diszkurzivitás, s így ez ideológia. Pecheux a vitában egy másik, s az egykori althusseri érvelésre jobban emlékeztető érvet mondott el: az ellen polemizált, hogy a társadalmi folyamat valaha is átlátható, tiszta lehetne (ez az ideológiánélküli elő feltétele). Ez racionalista előítélet — mondta. A tudattalan (amelynek az uralkodó ideológia töréseiben, elvetéseiben is nagy szerepe van) kiküszöbölhetetlen, s a tudattalannal mint annak ellenpárja a magát tudatnak kiadó, de valójában ezt az ígéretét be nem váltó ideológia is adott (pl. mint racionalizáció).

Jellegzetes, hogy az a kérdés, amely korábban és máshol a marxista vitákban nagy szerepet játszott: a hamis tudat kérdése itt fel sem merült. A szemináriumon résztvevők — nagyon eltérő okokból és indokokkal — egyaránt szemben álltak a frankfurti kritikai elmélettel és annak utódaival, részben ennek folytán, részben más okokból Lukáccsal is. Mindhárom csoport értelmetlennek nyilvánította a „hamis-igaz” megkülönböztetést az ideológiakutatásban, mert az ideológia konstitutív elemét nem ebben látták.

Minden elmélet annyit ér, amennyire a kutatás gyakorlatában fel lehet használni. Nos, a szemináriumon ez a szempont nagyon a háttérbe szorult. A PIT érdekes fasizmus-kutatásához kapcsolódó referátumok meglehetősen esetlegesek voltak (a PIT új anyagot

e tekintetben nem is hozott); ennek ellenére itt kibontakozott egy érdekes, de ad hoc példákra támaszkodó vita a fasizmus ideológiájának hatékonyságáról (a PIT ugyanis mintha az ideológia, a felülről való társadalmisítás mindenhatóságát állítaná). A PIT ideológia-elméletéhez lazán kapcsolódó áruesztétikai-elmélet is csak akkor került szóba, amikor Bessenyei István és Heller Mária magyarországi kutatásairól beszéltek. Ezt nagy érdeklődés fogadta, egyrészt mert megvizsgálták az elmélet működését a nem kapitalista áruterelés viszonyai közt (s ez nem jelentette egyértelműen annak konfirmációját), másrészt mert a szemináriumon összegyűltek alapjában véve elég keveset tudtak a kelet-európai szocialista országok valóságos életéről, s számukra az egyszerű tények is újdonságot jelentettek.

Ama bizonyos „második“ koncepció képviselői is végeznek tényleges kutatásokat — közülük csak Therborn számolt be egyről, de az elméleti és ideológiai civódások közt ez valahogy elsikkadt. E civódások lényeges kérdéseket érintenek — ez talán kiderült. Mégis, sok hiányérzetem maradt. A legfontosabb ezek között, hogy Pecheux inkább történetfilozófiai jellegű megjegyzéseitől és Therborn visszhangtalanul maradt empirikus vizsgálati beszámolójától eltekintve szinte nem esett szó a mai kapitalizmus (imperializmus, későkapitalizmus) ideológiai mechanizmusairól, pedig mindenki az ezek elleni harcot sürgette Nyugat-Berlinben, egy egyetemen, amelynek a nevében van a „szabad“, egy harcos marxista összjövételben a Henry Ford Bau-ban.